

УДК 347.51

Володимир Примак,

кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ ЗВ'ЯЗОК ЯК УМОВА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ВИМОГ СПРАВЕДЛИВОСТІ, РОЗУМНОСТІ Й ДОБРОСОВІСНОСТІ

У статті розглядаються особливості впливу засад справедливості, розумності й добросовісності на встановлення юридично значимого причинно-наслідкового зв'язку як умову відшкодування моральної шкоди. Обґрунтовується доцільність використання у порушеному контексті методу визначення розумно очікуваної (передбачуваної) шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, причинний зв'язок, цивільно-правова відповідальність, справедливість, розумність, добросовісність.

У цивільному праві традиційно викремлюють чотири загальні умови цивільно-правової відповідальності, наявність яких передбачає виникнення охоронного зобов'язання щодо надання компенсації, належної кредиторіві у зв'язку з протиправним порушенням його суб'єктивного цивільного права — до них належать завдана правопорушенням шкода, протиправність поведінки правопорушника, причинний зв'язок між його діями (бездіяльністю) та їх шкідливими наслідками, і, нарешті, вина призвідника останніх. Виявлення сукупності перелічених чинників є необхідним для стягнення з суб'єкта відповідальності збитків, завданих порушенням договору, а також при відшкодуванні позадоговірної (як майнової, так і моральної) шкоди. Натомість решта майново-компенсаційних санкцій, як правило, застосовуються без встановлення обсягу фактично завданих кредиторіві втрат та причин, що їх зумовили. Далеко нерідкісним явищем є й поширення на окремі види цивільних охоронних відносин дії режиму безвинної відповідальності, а у виняткових випадках законодавець передбачає навіть можливість відшкодування цілком правомірно завданих потерпілому втрат [1].

Така варіативність сукупності умов, необхідних для застосування різних санкцій цивільно-правової відповідальності, засвідчує цементуюче, конститу-

тивне значення причинно-наслідкового зв'язку як своєрідного змістовного каркасу в механізмі правового регулювання насамперед саме відносин з відшкодування позадоговірної шкоди. Водночас можна припустити, що істотні відмінності суті, змісту і форм утілення матеріальної та моральної шкоди мали б позначитися і на підходах до встановлення причинної зумовленості майнових і немайнових втрат потерпілого. Тому згадувані з радянських часів у вітчизняних наукових джерелах і підручниках з цивільного права теорії причинно-наслідкового зв'язку [2] в своїй більшості потребують серйозного уточнення в частині їх узгодження з особливостями моральної шкоди. Утім, як не дивно, в юридичній літературі та матеріалах судової практики не спостерігається скільки-небудь виразного прагнення до вироблення спеціально адаптованого до правової природи такого способу захисту цивільних прав та інтересів, як відшкодування моральної шкоди, алгоритму підтвердження наявності належного причинно-наслідкового зв'язку між посяганням на особисте немайнове благо потерпілої особи та завданими їй немайнновими втратами.

У правових системах багатьох зарубіжних держав виявлення аналогічних чотирьом вищезгаданим умовам відшкодування шкоди характеристик шкідливого діяння та його наслідків також вва-

жається обов'язковою передумовою застосування заходів деліктної відповідальності загалом [3] і відшкодування моральної шкоди зокрема [4]. Однак у розвинутих правових системах для виявлення факторів спричинення останньої, а нерідко й для конкретизації форм вияву немайнових втрат потерпілого використовуються вельми чіткі оціночні критерії, якими досі майже не послуговуються вітчизняні правова доктрина і судова практика. При цьому йдеться про моделі причинності, справді придатні (хоча і різною мірою) для раціонального обґрунтування існування юридично значимого ланцюжка спричинення як майнової, так і моральної шкоди. Це, природно, спонукає уважніше поставитися до північних концепцій причинно-наслідкового зв'язку, що дістали визнання у розвинутих зарубіжних правових системах.

Заразом слід наголосити на тому, що навіть дослідники інституту відшкодування моральної шкоди, який самим своїм існуванням «зобов'язаний» передусім певним етичним міркуванням, своєрідній конвергенції моралі й права, майже не приділяють уваги тій вирішальній ролі, яку мають відігравати при встановленні наявності умов застосування досліджуваного нами заходу відповідальності засади справедливості, розумності й добросовісності. Проте саме морально-правова зумовленість права на компенсацію завданих особі особистих немайнових втрат визначає правову природу цього способу захисту цивільних прав та інтересів, тож недостатнє врахування її визначального впливу на кожний з елементів механізму функціонування аналізованого правового засобу може істотно позначитися на ефективності правового регулювання відповідного різновиду цивільних охоронних відносин. Тому метою представленої статті є вироблення науково обґрунтованого, ґрунтованого на імперативній обов'язковості утвердження засад справедливості, розумності й добросовісності, підходу до визначення юридично значимого причинно-наслідкового зв'язку, як умови цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування моральної шкоди.

Отже, кожного разу, коли йдеться про відшкодування матеріальної або моральної шкоди, актуалізується також і питання про встановлення юридично достатньо вагомої причинної зумовленості завда-

них потерпілому втрат певними діями (бездіяльністю) іншої особи. Адже завдяки наголосу на існуванні причинно-наслідкового зв'язку між її протиправним вчинком і завданою шкодою вирішується питання про справедливість (у суб'єктному і кількісному вимірах останньої) майнового стягнення, що покладається на зобов'язану особу. При цьому суб'єктний аспект справедливої відповідальності виявляється у тому, що завдяки встановленню дійсних причин виникнення конкретних негативних наслідків: а) визначається саме той правопорушник, який завдав шкоду; б) унеможливується покладання на боржника відповідальності за дії іншої особи або неправильну поведінку самого кредитора. Водночас кількісний вимір гарантованої причинно-наслідковим зв'язком справедливості визначається тим, що завдяки цій умові цивільної відповідальності встановлюється безпосередньо і обсяг завданих діями правопорушника втрат, що, своєю чергою, на пряму корелює з розміром присуджуваної кредитором компенсації.

Забезпечення справедливого вирішення питання про суб'єкта відповідальності та розмір належної потерпілому компенсації вимагає звернення до розумних моделей виявлення закономірного взаємозв'язку об'єктивних чинників стороннього впливу на особисті немайнові блага особи (такими чинниками можуть поставати поведінка правопорушника, надзвичайні і невідворотні зовнішні обставини тощо) та його негативних наслідків. Наприклад, у разі зарахування матеріальної шкоди ознаки, що характеризують її індивідуалізоване втілення у конкретній життєвій ситуації, мають бути зіставлені з: а) певними діями чи бездіяльністю правопорушника; б) невиконаним суб'єктом окремого виду діяльності або носієм спеціального правового статусу юридичним обов'язком. В цьому, головним чином, і виявляється реалізація принципу розумності при побудові раціональної моделі причинно-наслідкового зв'язку, коли на першій план висувається врахування так званої природи речей та очевидних для звичайної людини (або, навпаки, фахівця у певній галузі) обставин.

Проте алгоритм встановлення умов деліктної відповідальності зовсім не обов'язково має розгортатися у напрямі від задалегідь індивідуалізованих характе-

ристик фактично виявленої шкоди до оцінки поведінки особи. Часто лишень аналіз суті, або характеру, правопорушення (насамперед змісту порушених суб'єктивного цивільного права і обов'язку, а також способу вчинення протиправних дій чи бездіяльності) дозволяють зробити прийнятний за рівнем достовірності висновок щодо природних, закономірних, а тому розумно очікуваних, об'єктивно передбачуваних, наслідків вчиненого діяння. Виявлена таким чином каузальність, незважаючи на її суто позірну уможлидність, повністю відповідатиме ознакам об'єктивності й конкретності, притаманним, як зазначається в літературі, юридично значимій причинності [5] — звідси, якщо суддя у своїх висновках зважатиме на правову природу моральної шкоди, спиратиметься на властиві, принаймні «середній людині», знання, досвід, здоровий глузд і братиме до уваги всі істотні обставини справи.

Особливо дієвим такий підхід виглядає у відносинах з відшкодування моральної шкоди, оскільки враховує ідеальний характер спричинених правопорушенням втрат та зумовлену цим чинником нееквівалентність взаємозв'язку останніх з належною потерпілому компенсацією. Причому розгляд обставин справи крізь призму звичайної природи речей [6], як однієї з підвалин розумності, подекуди спонукує до отожднення розумно очікуваного і очевидно дійсного. Недарма Європейський суд з прав людини (далі — ЄСПЛ, або Суд), присуджуючи грошову сатисфакцію за завдану заявникам моральну шкоду, у численних рішеннях наголошує не на доконаному факті, а лишень на ймовірності її заподіяння та передбачуваних формах утілення [7]. Додержання такої лінії, на наш погляд, логічно впливає із задекларованого згаданим Судом розуміння природи моральної шкоди як такої, що, з одного боку, не завжди підлягає чіткому доведенню [8], а з іншого, щодо якої у окремих випадках можна говорити про спростовну презумпцію її наявності [9]. Тобто при визначенні фактів завдання немайнових втрат і конкретизації їх форм ЄСПЛ доволі послідовно додержується одного з варіантів теорії адекватної каузальності, націленої насамперед на виявлення типових причинних зв'язків.

У справах про відшкодування моральної шкоди оціночна діяльність юрисдикційного органу значно полегшується в разі усвідомлення того, що поряд з особистим немайновим благом потерпілого об'єктом правопорушення постають і безпосередньо морально-правові засади справедливості, розумності, добросовісності. Відповідно, у більшості правових ситуацій оцінка поведінки правопорушника крізь призму додержання кожного з названих моральних імперативів дозволяє зробити достатньо зважений висновок якщо не про фактичний зміст і обсяг заподіяних потерпілому негативних наслідків, то, принаймні, про ступінь тяжкості вчиненого правопорушення з погляду моральності та адекватний зазначеному ступеню розмір відповідальності боржника. Іншими словами, беручи до уваги релятивність будь-якого людського знання та керуючись стандартом доведення «поза розумним сумнівом», юрисдикційний орган здатен з прийнятним рівнем переконливості визначити, якими мають бути негативні немайнові наслідки, завдані за конкретних обставин певними діями (бездіяльністю) або порушенням покладеного на правопорушника обов'язку, наскільки серйозним було нехтування вимогами справедливості, розумності й добросовісності, а також яким має бути справедливий розмір присудженої за подібних умов компенсації.

Примітно, що окремі з наведених у ч. 3 ст. 23 ЦК України критеріїв розміру відшкодування моральної шкоди орієнтують саме на дослідження чинників, що унаочнюють міру шкідливості об'єктивованої назовні поведінки правопорушника в прив'язці до суті порушеного особистого немайнового блага — передусім йдеться про використання у загаданій нормі такого збірного оціночного поняття, як характер правопорушення. Не можна забувати і про вину призвідника шкоди, що також втілюється саме в об'єктивно виражених ознаках протиправної поведінки. Обидві названі ознаки — характер правопорушення і вина — є чинниками заподіяння негативних немайнових втрат, а тому характеризують причини їх виникнення. Натомість інші наведені у ч. 3 ст. 23 ЦК України критерії — глибина фізичних та душевних страждань, а також погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх

реалізації — однозначно належать до фактичних наслідків правопорушення, форм втілення моральної шкоди. Водночас законодавець не заперечує використання всіх матеріальних критеріїв у будь-якому поєднанні або цілком самостійно (поодиноці). Це зайвий раз увиразнює самодостатність аналізу поведінки правопорушника (включно з її суб'єктивною стороною), суті об'єкта протиправного посягання, істотних обставин справи загалом для визначення справедливого розміру відшкодування моральної шкоди і засвідчує її зумовленість зазначеними чинниками.

Очевидно, законодавець виходив з того, що саме вищезгадані чинники зумовлюють розгортання закономірних причинно-наслідкових зв'язків, які й індивідуалізують завдану в конкретному випадку моральну шкоду. Тому, напевно, й було побудовано механізм відповідальності, структура якого (за аналогією до використовуваних у кримінальному праві матеріальних і формальних складів злочинів) більшою мірою тяжіє до формальних, а не матеріальних конструкцій, коли не стільки матеріалізований результат правопорушення визначає протиправність вчиненого діяння, скільки характеристики об'єктивної і суб'єктивної сторін поведінки правопорушника увиразнюють ступінь та форму втілення її шкідливості.

Використана модель відповідає загальній тенденції розумного «приписування» правопорушенню очікуваних за звичайних обставин наслідків його вчинення, в яку, зокрема, вписується й становлення нині широко сприйнятої у міжнародному приватному праві доктрини передбачуваності наслідків порушення зобов'язання. Розумним підґрунтям для її впровадження можна вважати можливість передбачення закономірних взаємозв'язків між певного роду правопорушенням та його очікуваними наслідками. І хоча вищезгадана доктрина сама по собі орієнтує на заздалегідь визначений обсяг відповідальності, аналогічний підхід, безперечно, може бути використаний і для підтвердження належної каузальності у відносинах з відшкодування моральної шкоди. І навіряд чи тут можуть бути сприйняті докори з приводу буцімто змішування причинного зв'язку і вини. Адже йдеться не про передбачення як складову інтелектуально-

го елементу суб'єктивної сторони поведінки (вона дістає свою оцінку в контексті встановлення вини зобов'язаної особи), а про заздалегідь визначену (типову, розумно очікувану) причинну зумовленість завданих немайнових втрат.

Остання, втім, за певних обставин може й не охоплюватися передбаченням добросовісного заподіявача шкоди, що виключатиме наявність вини у його діях. І навпаки, законодавство за всіх обставин не звільняє правопорушника від відповідальності за нехтування наявною у нього можливістю запобігти завданню передбачуваної під час вчинення правопорушення шкоди, навіть якщо йдеться про усвідомлення ймовірності виникнення нетипового причинного зв'язку. З огляду на це не можна повністю погодитися з запереченням юридичної значущості побічних причинних зв'язків, які, на думку багатьох вчених, нібито не є справжніми причинними зв'язками. Зокрема тому, що перетворення побічної зумовленості на юридично значиму інколи залежить від чинників, що стосуються суб'єктивної сторони поведінки правопорушника, який може свідомо прагнути створити сприятливі умови для ймовірного розгортання наступного причинно-наслідкового ланцюга. За таких обставин було б несправедливим не брати до уваги своєрідне приєднання непрямого зв'язку (створення передумов) до прямого (безпосереднє заподіяння шкоди), утворення ними нерозривного цілого. Інше означало б захочення виявленої недобросовісності.

Отже, говорячи про причинно-наслідкову залежність, ми маємо на увазі не абстрактну «філософську категорію» і не самі по собі закономірності розвитку предметів та явищ об'єктивної дійсності, а істотну властивість об'єктивної сторони поведінки правопорушника, виявлення якої дозволяє визначити параметри завданих потерпілій стороні матеріальних та немайнових втрат. Натомість заперечення моделі встановлення юридично значимої причинності за допомогою стандарту розумного передбачення фактично унеможливує ефективне застосування такого способу цивільно-правового захисту, як відшкодування моральної шкоди, позбавляючи його ознак універсальності.

Продуктивним для підтвердження існування юридично значимого причинно-

го зв'язку між правопорушенням і завданою потерпілому моральною шкодою може бути і використання концепції, запропонованої О. С. Іоффе [10]. Вчений наголошував на тому, що різні обставини спроможні створювати або абстрактну, або конкретну можливість виникнення негативного результату, або зумовлювати його дійсність. На нашу думку, так само і певні правопорушення з огляду на їх характер, спосіб та обстановку вчинення спричиняють різні за ступенем імовірності виникнення негативні немайнові наслідки. При цьому, зважаючи на необхідність утвердження засад справедливості, розумності й добросовісності та правову природу моральної шкоди, яка може не підлягати доведенню, створення конкретної можливості завдання моральної шкоди слід розцінювати як підтвердження існування належного причинного зв'язку між правопорушенням і розумно передбачуваними за подібних обставин формами втілення негативних немайнових наслідків.

На підставі викладеного можна дійти таких **висновків**.

1. *Засади справедливості, розумності й добросовісності становлять світоглядне підґрунтя для встановлення юридично значимого причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою правопорушника або самим фактом порушення належного йому права та негативними наслідками цього правопорушення, що виявилися у немайновій сфері потерпілого. Справедливість реалізується тут через забезпечення аналізованою умовою відповідальності покладання компенсаційного обов'язку саме на безпосереднього правопорушника або особу, яка відповідає за наслідки його поведінки, причому лише тією мірою, якою завдана моральна шкода є наслідком діяння, вчиненого саме зазначеним правопорушником.*

2. *Розумність вимагає зважати на немайнову природу моральної шкоди та зумовлену цим фактом неможливість достовірного встановлення суто індивідуальних параметрів немайнових втрат потерпілого та їх компенсації за принципом повного (еквівалентного) відшкодування, а тому орієнтує на використання методу розумного передбачення високої ймовірності або неминучості виникнення за аналогічних обставин тих або інших втілень моральної шкоди. У цьому плані засада розумності*

тісно взаємодіє з принципом добросовісності, котрий додатково до використання об'єктивних критеріїв розумного передбачення певних немайнових втрат спонукає брати до уваги докази усвідомлення правопорушником індивідуальних особливостей потерпілого, та можливості створення передумов для розвитку різного роду нетипових причинно-наслідкових зв'язків. Отже, вина правопорушника за певних обставин може відігравати роль чинника, здатного зумовлювати необхідність кваліфікації зазвичай юридично незначущого (випадкового, непрямого, побічного, абстрактного) причинного зв'язку як юридично значимого саме у конкретній життєвій ситуації — зокрема йдеться про навмисне створення умов, сприятливих для безпосереднього завдання шкоди іншою особою, а так само усвідомлений вплив на відомі заподіювачу шкоди вразливі сторони потерпілого.

Своєю чергою, самостійний вплив добросовісності виявляється у порушеному контексті переважно опосередковано — дія зазначеної засади цивільно-правового регулювання активізується в ситуації так званої «змішаної вини», тобто при врахуванні виявленої потерпілим недобросовісності, що сприяла заподіянню шкоди або збільшенню її обсягу — це усуває можливість покладання на суб'єкта відповідальності обов'язку компенсувати шкоду, виникнення якої було спричинено власними діями потерпілого.

3. *Причинний зв'язок є необхідною умовою застосування цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування моральної шкоди. Його наявність не стільки доводиться, скільки обґрунтовується (визначається) з огляду на розумно очікувані за обставин конкретної справи наслідки вчиненого правопорушення. При цьому зазначена умова відповідальності постає не стільки як абстрактна характеристика певних процесів, скільки як визначальна з юридичного погляду властивість об'єктивної сторони поведінки правопорушника.*

4. *Серед теорій причинно-наслідкового зв'язку найбільш придатними для використання у контексті встановлення наявності умов, необхідних для відшкодування моральної шкоди, є теорії адекватної причинності, можливості та дійсності, а також прямого і побічного причинного зв'язку.*

ПРИМІТКИ

1. Примак В. Д. Відшкодування шкоди як засіб захисту цивільних прав та інтересів / В. Д. Примак // Відшкодування моральної та матеріальної шкоди : навч. посіб. / за ред. М. К. Галянтича. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — С. 530—562.
2. Огляди відповідних теорій див., наприклад, у таких працях: Егоров Н. Д. Глава 27. Гражданско-правовая ответственность / Н. Д. Егоров // Гражданское право : учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : ТК Велби, 2002. — Т. 1. — С. 667—673; Витрянский В. В. Глава VII. Ответственность за нарушение договорного обязательства / В. В. Витрянский // М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. Договорное право. Книга первая : Общие положения. — М. : Статут, 2002. — С. 711—721.
3. Присяжнюк А. Н. Глава XXVI, § 2. Условия возникновения деликтной ответственности за причинение вреда / А. Н. Присяжнюк // Гражданское и торговое право зарубежных государств : учебник : в 2 т. / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : Междунар. отношения, 2008. — Т. II. — С. 329.
4. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики / А. М. Эрделевский. — 3-е изд., испр. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — С. 57.
5. Суханов Е. А. Глава 13, § 2 (4). Причинная связь как условие гражданско-правовой ответственности / Е. А. Суханов // Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : БЕК, 2000. — С. 443—446.
6. Рабинович С. П. Юснатуралізм у приватному праві (західноєвропейська традиція) : монографія / С. П. Рабинович. — К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. — С. 71—77.
7. Рішення Європейського суду з прав людини від 06.09.2007 р. у справі «Кучерук проти України» // Офіційний вісник України. — 2012. — № 81. — Ст. 3299.
8. Рішення Європейського суду з прав людини від 28.05.1985 р. у справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства» // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2004. — № 3; Інформаційно-правова система «Законодавство» [Електронний ресурс].
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» // Офіційний вісник України. — 2010. — № 13. — Ст. 651.
10. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — С. 118.

Примак Владимир. Причинно-следственная связь как условие возмещения морального вреда сквозь призму требований справедливости, разумности и добросовестности.

В статье рассматриваются особенности влияния принципов справедливости, разумности и добросовестности на установление юридически значимой причинно-следственной связи как условия возмещения морального вреда. Обосновывается целесообразность использования в затронутом контексте метода определения разумно ожидаемого (предполагаемого) вреда.

Ключевые слова: моральный вред, причинная связь, гражданско-правовая ответственность, справедливость, разумность, добросовестность.

Prymak Volodymyr. Causation as a condition of compensation for moral damages through the prism of the demands of justice, reasonableness and good faith.

The article deals with the peculiarities of the principles of justice, reasonableness and good faith impact to establishing a legally relevant causation as a condition of compensation for moral damages. It is argued the expediency of use in that context the method of reasonably expected (foreseeable) damage ascertaining.

Key words: moral damages, causation, civil responsibility, justice, reasonableness, good faith.